

Lénárt András

AZ ELBESZÉLT FORRÁSOK HASZNÁLATA A JELENKORTÖRTÉNET-ÍRÁSBAN

Az oral history szerepe és jelentősége

A történetírástól cseppet sem volt idegen a szóbeli közlésen alapuló információk felhasználása, de ez a történelemtudomány 19. századi intézményesülése folyamán kikerült a történetírási kánonból.¹ Míg Jules Michelet a francia forradalomról szóló munkájában még felhasználta a szemtanúk beszámolóit és visszaemlékezéseit, a szakterület önállósodásában oroszánrészt vállaló és rendkívüli hatású Leopold von Ranke a történész objektivitását éppen az írásos, megbízható forrásokból kinyerhető adatok elemzésében látta. A tényeken alapuló valóságról és objektivitásról alkotott koncepciójába nem fért bele a bizonytalan hitelű szubjektív források – naplók, memoárok, visszaemlékezések stb. – felhasználása.

Ennek – megítélésem szerint – két fő oka van. A történészek sokáig úgy gondolták, hogy a múlt olyan lezárt időszak (korszak), amelyet ugyan többféleképpen lehet értelmezni, de semmiképpen sincs direkt kapcsolatban a jelennel. A szemtanúk, részvevők (emberek) megszólaltatása viszont óhatatlanul összeköti az érvényét veszített múltat a jelennel. A történelemtudomány viszont az írásos (olykor képi vagy más formában tárgyiasult) források alapján objektivitásra törekszik, s ebbe sehogyan sem illeszthetők a szubjektívnak tartott elbeszéltek források. A történelemtudományi felhasználásra mindaddig várni kellett, amíg a fenti tételket ki nem kezdte a múlt és jelen kapcsolatáról, az emlékezés típusairól, a valóság és objektivitás fogalmáról és a társadalomtudós meghatározottságáról szóló, filozófiai indíttatású diskurzus.

Az emlékezés pszichológiájának kutatástörténetében két klasszikusra szokás hivatkozni. Maurice Halbwachs az *emléket* önmagában létező *képnek* fogja fel – az *emlékezésnek* azonban a nyelv, tehát egy társadalmi konvenciókon alapuló rendszer ad keretet, amiből az emlékezés kollektív volta következik.² Fredric C. Bartlett angol pszichológus az emlékezés konstruáló jellegére hívja fel a figyel-

¹ Erről a folyamatról, és általában az oral history elterjedéséről és használatáról a legszemléletesebb összefoglaló: Thompson (2000). Magyarul, főként Thompson könyvének felhasználásával Vértesi (2005)

² Halbwachs (1971) 128.

met, szemben a memória retrospektív vagy megismétlő vonásaival.³ Szerinte már az észlelés is szelektív és sémaszerű, az emlékek felidézésénél pedig nem a részletekből állítjuk össze az egészet, hanem éppen ellenkezőleg, egy séma, általános benyomás alapján konstruáljuk meg a valószínű részleteket, melyek valójában attitűdjeinket hivatottak igazolni. Emlékeinket összefüggő történetekben meséljük el, ez utóbbiak pedig rendszerezés és szelektálás eredményei. Szükségszerűen a jelenből, az utólagos történések tudatában szerkesztjük múltra vonatkozó történeteinket, amelyek a történész előtt narratív formában, szövegszerűen jelennek meg. Ezek a szövegek képezik a tudományos elemzés tárgyát. A szövegekben óhatatlanul összekeverednek a fiktív és tényszerű elemek, amelyek szétválasztása, szerencsés esetben külső források – elsősorban primer levéltári dokumentumok – bevonásával lehetséges. De még ha találunk is ugyanazon témára írásos anyagot, vajon mennyiben igazolják vagy cáfolják egymást a szóbeli és az írásos források? Véleményem szerint inkább egymás relativizálására szolgálnak, ami nem azt jelenti, hogy egyiket vagy másikat ki kellene venni a vizsgálódás alól – bár ez is járható út –, hanem valamilyen hipotézis szerint érvelnünk kell valószínűségük vagy éppen valószínűtlenségük mellett. Az esetek jelentős részében azonban ilyen „kellemetlen” problémák fel sem merülnek, hiszen az elbeszélte történetekhez nem kapcsolódnak írásos dokumentumok, így aztán az elbeszélte történeteken, a szövegeken keresztül a szemtanú személyét – motivációit, önmegjelenítését, történetészét – és társadalmi meghatározottságát kell vizsgálnunk. A személyesen elbeszélte történetek, az úgymond, „jelentéssel bíró” élettörténet ténykérdések eldöntésére alkalmatlan, ám a múlt megértéséhez, az egyén személyes és társadalmi identitásának, ebből következően a társadalmi közeg megismeréséhez kiváló forrás.

A szóbeli források felhasználása szempontjából a másik fontos tényező a valóság fogalmáról alkotott képzetek megváltozása. Míg hagyományos filozófiai értelemben egyetlen történeti „valóság” létezik, s annak leghivatottabb tolmácsolója és bemutatója a történész, addig a hermeneutikai felfogás szerint a valóság és igazság fogalmai viszonylagosak, mivel maguk is közös észlelések és emlékezések termékei. Igazság és valóság nem önmagukban léteznek, hanem (konszenzuson alapuló) kollektív konstrukciók.

Az emlékezet kapcsán talán a legtöbbet idézett gondolkodó Jan Assmann, aki elméletében megkülönbözteti a kollektív emlékezet két fajtáját: a *kulturális* és a *kommunikatív* emlékezetet. Míg a kulturális emlékezet a már rögzült tradíciókat, mítoszokat és nem utolsósorban a történeti elbeszéléseket öleli fel, a kommunikatív emlékezet olyan emlékek elbeszélését és átadását jelenti, amelyekben a múlt személyesen átélt élményeken alapul.⁴ A kétféle emlékezetet az oral history lényegében összeköti, hiszen személyes emlékekre kérdez rá, majd az elemzés

³ Bartlett (1985) 288.

⁴ Assmann (1999)

és/vagy közzététel során instrumentalizált formába önti azokat. A személyes emlékezet külső, kutatói beavatkozás nélkül is kölcsönhatásban áll a kulturális emlékezettel.⁵ Lutz Niethammer hívta fel a figyelmet arra a gyakran előforduló és mások által is tapasztalt jelenségre, amikor a visszaemlékezők általános, a médiában tált nagy történelmi eseményekhez kapcsolódó narratívához, elbeszélési módokhoz igazítják saját emlékeiket, és csak ritkán „feledkeznek meg” az egyéni elbeszéléseiket jelentősen befolyásoló köztörténelmi beszédmódokról.⁶ Így aztán inkább tipikus történetek hangzanak el, melyek csak akkor válnak egyedivé, amikor az elbeszélők a visszaemlékezés-folyamban a szerepükből kiesve saját történeteiket is „beleszövik” szövegükbe.

Az interjúzásnak tehát meg kellett küzdenie a történettudományos létjogosultságért, mert miközben az antropológiában, szociológiában, pszichológiában és nem utolsósorban a sajtóban meglehetősen sikerrel elterjedt kutatási technika, illetve műfaj lett, addig éppen a szubjektivitás tartott távol sok történelmet és társadalomtudóst az interjúk használatától.⁷ Az objektivitás azonban épp olyannyira relatív fogalom, mint a valóság vagy igazság. Részben a kutatók személye, attitűdjei, társadalmi meghatározottsága, részben az írásos dokumentumok keletkezése, formai követelményei és mindebből következő érvényességük korlátozottsága kezdik ki az abszolút objektivitást. Ezek a források meghatározott követelmények és hagyományok alapján készültek, a legegyszerűbb számsorok mögött különféle kategóriák és mintavételi eljárások, a legszárazabb jegyzőkönyvek háttérben pontosan rekonstruálhatatlan beszédaktusok, hatalmi viszonyok állnak.⁸ Az írásban fennmaradt dokumentumok a valóság egy szemszögből megalakított kis szeletét tükrözik, de csak saját rendszerükben érvényesek, abból kilépve könnyen irrelevánsá válnak, és semmiképpen sem foghatjuk fel őket tényként.

A szubjektív, éppen ezért a történelmi tények elemzése szempontjából megbízhatatlan hitelességűnek tartott források azon a perifériális területeken – például az indiánok, a kisebbségek, a munkásság története – törtek be a történetírásba, ahol írott források alig vagy egyáltalán nem születtek. A gyarmatokon élő őslakosok, az indiánok, az éppen csak megkapaszkodó bevándorlók, az egyszerű munkások kutatásához elengedhetetlenül szükséges volt a szóbeli források használata, különben ezeknek a társadalmi rétegeknek az élet- és mentalitástörténetéről nem rendelkeznénk semmiféle társadalomtörténelmi tudással.⁹

⁵ A történelemtudomány és emlékezet kapcsolatának tudománytörténelmi áttekintését lásd Gyáni (2000).

⁶ Niethammer (2002) Idézi Tóth (2005)

⁷ Azért a sajtó történetében sem volt egészen akadálytalan az interjú elterjedése. Lásd a kötet több írását.

⁸ Gyáni (2007) 38.

⁹ Valójában, ahogy korábban is utaltam rá, újságírók és néprajzkutatók kezdték először alkalmazni a módszert a 19. század végén. Rövid összefoglaló: Kovács (2007) 271.

A oral history kutatás történetének még oly vázlatos áttekintésekor is két szálon érdemes elindulni. Az egyiket nemzeti történelemnek nevezem, és ide sorolom a nagyjából lehatárolható, helyi nemzeti történelmi események emlékeztetésének és a társadalmi csoportoknak a kutatását. Ilyen lehet a spanyol és görög polgárháború, a francia és angol gyarmatbirodalmak összeomlása, a kommunisták hatalomra jutása a kelet-európai országokban, majd a rendszerellenes politikai tömegmegmozdulások, felkelések a Szovjetunió csatlós államaiban. A másik, egyetemes igényű kutatási terület a holokauszt, amelynek emlékezte önmagában hatalmas interjú anyag előállítását eredményezte – ez utóbbinak kifejtésére hely hiányában itt nem vállalkozhattam.

Az oral history módszer elterjedésében óriási jelentősége volt az amerikai chicagói iskolának.¹⁰ Képviselői a városi élet közvetlen megfigyelésére és dokumentálására törekedtek, amelyben nélkülözhetetlen szerep jutott az interjúkészítésnek, illetve az adatközlők élettörténetének. A városi *underclass* életét és problémáit több nagyhatású mű dolgozta fel, amelyek mögött interjúk százai álltak.¹¹ A másik terület, ahol szubjektív forrásokat is felhasználó könyv született a bevándorlásról. Znaniecki és Thomas klasszikus szociológiai műve *A lengyel paraszt Európában és Amerikában (1918–20)*, amelyben több forrástípust – köztük parasztok levelezését és önéletírást is – elemeztek, illetve közreadtak.¹² Közben a gyarmatokon kutató antropológusok is mind nagyobb figyelmet szenteltek az adatközlők élettörténeteinek,¹³ és a gazdasági világválság kezelésére életre hívott New Deal program keretében is rengeteg interjú készült a munka nélkül maradt írókkal, újságírókkal. Az egész országra kiterjedt program felvételi anyagából hatalmas adattárat hoztak létre.¹⁴ A chicagói iskola szemléletét vitte tovább Studs Terkel rádiós újságíró, aki népszerű és több mint négy évtizedig vezetett beszélgetős műsora mellett hétköznapi emberekkel is sok interjút készített. Leghíresebb művei: a *Nehéz idők (Hard Times, 1970)*, melyben a világválságra és a munkanélküli létre emlékeznek vissza a megkérdezettek és a *Munka (Working, 1974)*.¹⁵

Az oral history intézményesülése a negyvenes évek második felére tehető. Allan Nevins, újságíróból lett történész olyan prominens közéleti személyekkel készített interjúkat, akik döntéshozóként, pozícióik folytán aktívan alakították a gazdasági–társadalmi–politikai életet. Az 1948-ban a Columbia Egyetemen

¹⁰ Thompson (2000) 61.

¹¹ Zorbaugh (1929); Shaw (1930, 1938)

¹² Thomas – Znaniecki (2002–2004)

¹³ Ebből a tradícióból ered például Oscar Lewis magyarra is lefordított műve a *Sánchez gyermekei*. Lewis (1968)

¹⁴ Starr (1996) 56.

¹⁵ Terkel (1970, 1974.) A *Munka* című könyvnek az alcíme is beszédes: *Emberek beszélnek arról, hogy mit csinálnak egész nap, és mit gondolnak arról, amit csinálnak.*

megalapított első modern oral history központ elsősorban a társadalmi elit időszűdő tagjait kívánta megszólaltatni.¹⁶ Ezt követően az amerikai egyetemeken sorra alakultak az oral history csoportok és gyűjtemények.

A hatvanas évek végére az oral history elitista irányultságát felváltották a társadalom kisebbségi, marginalizált rétegeit felkarolni igyekvő, jelentős társadalmi elkötelezettségű kutatási programok. Az oral history-ra támaszkodó mozgalom olyan társadalmi csoportok életének és gondolkodásának jobb megismerését segítette elő, amelyek hagyományos, írásos formában nem tudták megjeleníteni önmagukat. Esetleg írni sem tudtak. Észlelhetők ugyan a tágabb társadalmi környezetet, de a többségi társadalom nem nyújtott lehetőséget számukra az önmegjelenítésre, távolról tekintett rájuk, hamis sztereotípiákkal illette őket. A vizsgálódási fókusz megcserélő, a „történelem alulnézetből” jellegű oral history kutatás a hetvenes évek elején már annyira megerősödött, hogy több országban is tudományos társaságok és központok alakultak a bázisán.¹⁷

A legnagyobb hatású, több kiadást megérő oral history munka szerzője Paul Thompson angol történész. Thompson 1978-ban nem csupán gyakorlati útmutatóval szolgált az oral history-t alkalmazó tudósoknak és az élet más területein tevékenykedő embereknek, hanem olyan további kutatásokra buzdított, amelyek emberléptékűvé, demokratikussá, mindenki számára művelhetővé teszik a történelmi megismerést.

Máig vitatott kérdés viszont, hogy mire alkalmasak az oral history források. Megítélésem szerint az elméleti megközelítések változásai meghatározzák, és egyben szakaszolják az oral history készítés és felhasználás módszereit. Az újabb elméleti megközelítések ugyanakkor nem törekedhetnek a korábbiakat kizáró, minden vizsgálati problémát egy csapásra megoldó szerepre, inkább újító szándékú kísérleteknek tekinthetjük őket, melyek időnként óhatatlanul öncélúak is lehetnek.

Tóth Eszter Zsófia összegzését alapul véve három egymásra épülő oral history megközelítést állapíthatunk meg.¹⁸ Az első évtizedekben tényeket, bizonyító erejű állításokat vagy cáfolatokat kerestek az akár ismert közéleti személyekkel, akár egyszerű munkásokkal készített beszélgetésekben. A szövegek leírataira lényegében írásos forrásként tekintettek, melyek ugyanolyan hitelt érdemlően bizonyítottak tényeket, mint az eredeti írásos anyagok. A későbbiekben a szerzők eltávolodtak a puszta tényrögzítés ideájától, és az interjúkat írásos dokumentumok helyett már kulturális, társadalmi, pszichológiai konstrukciónak fogták fel. A kutatók – legfőbb képviselőjük a fent említett Thompson – ráébred-

¹⁶ Starr – Baum (1996) 38–59.

¹⁷ 1967-ben az USA-ban az Oral History Association, Angliában 1973-ban az Oral History Society alakult meg, majd Bolognában (1976) és Cholchesterben (1979) is létrehoztak hasonló központokat.

¹⁸ Tóth (2005) 78–99.

tek, hogy a sok kis, önállóan létező történetből nem áll össze átfogó, objektív történet. A nyolcvanas évektől, részben a nyelvi fordulat (linguistic turn) hatására, kezdték vizsgálat tárgyává tenni a szöveg megformáltságát, stílusát, a tartalmi mondanivaló és a kifejezési mód egymásra reflektáltságát.¹⁹ A kutatók felfigyeltek arra a jelenségre, hogy a kérdezők is alakítják a beszélgetést, és ezért korántsem mindegy, hogy mit sugallnak, mit mutatnak meg magukból a visszaemlékezőknek. A társadalmi normák, a vélt vagy valós elvárások alapján határozták meg a beszéd irányultságát, megformáltságát.

Alessandro Portelli már a nyolcvanas évek elején nagy hangsúlyt fektetett az interjúkészítés körülményeinek vizsgálatára és lejegyzésére.²⁰ Kutatócsoportjában nemcsak a beszéd tartalmát, hanem az írásban eltűnő, de a beszédben önálló jelentéstartalommal bíró intonációt, beszéd sebességét, a hangszín változásait, a testbeszédet is jelölték.²¹ Lutz Niethammer és munkatársai szintén kiemelten kezelték az interjúkészítés folyamatát a nyolcvanas évek második felében, az NDK iparvárosaiban felvett interjúk során. A kutatók azt is feljegyezték például, hogy mikor és feltehetően milyen okból kapcsolattá ki az interjúalanyok felvevő készüléket. Ezek az apróságnak tűnő dolgok az elemzés során jelentősen befolyásolták a szövegek értelmezését.²² A nyolcvanas évek második felétől a legkülönbözőbb közösségekkel és csoportokkal vettek föl beszélgetéseket – bevándorlók, migránsok, etnikai kisebbségek, vallási közösségek, katonák, háborús veteránok, feministák, anyák stb. – a legváltozatosabb interjúkészítési és elemzési módszerek igénybevételével.

Az elbeszélt történetek készítése és feldolgozása mára bevett társadalomtudományi kutatási módszer, illetve kutatási terület lett. Újabb és újabb interjúkon, visszaemlékezéseken alapuló, tudományos igényű művek születnek.²³ Az elbeszélt források készítése és feldolgozása épp annyira sokrétűvé vált, mint a felhasználásuk. Beszélhetünk – többek között – emlékezeti, tudományos, tanúságtévő, trauma feltáró, ismeretterjesztő, politikai célú funkciókról – habár a funkciók sokszor keverednek és nehezen szétválaszthatók. A keletkezett szövegek

¹⁹ A szöveg és idő, a szöveg és lét kapcsolatát vizsgáló kérdések a filozófiát már Heidegger munkássága óta foglalkoztatják. A társadalomtudományba a nyelvtudomány közvetítésével kerültek. A „linguistic turn”-ról bővebb kifejtést lásd.: Kisantal – Szeberényi (2003) 413–442.

²⁰ A német szociológusok hasonlóan érzékenységet mutattak a szövegkonstrukciókkal szemben. Például: Schütze, Fritz (1982)

²¹ Chamberlain – Thompson. (1998) 148.

²² Niethammer – Plato – Wierling: (1991)

²³ A Magyarországon megjelent kötetek mellett az utóbbi években több vezető történelmi és szociológiai folyóirat szentelt tematikus számot az oral history-nak, illetve a történelem és a pszichológia kapcsolatának: *Korall* 21–22. sz. 2005. november; *Múltunk*, 50. évf. 2005/4; *Aetas* 22. évf. 2007/2, *Replika* 2007. ősz. Megjelenés előtt áll az *Aetas* visszaemlékezések elemzését tartalmazó tematikus száma.

keletkezésük ideje és helye, információtartalmuk, terjedelmük, közreadásuk formája és nem utolsósorban az elbeszélők és kérdezők személye, kettejük interakciójának jellege szerint teljesen különbözők lehetnek, de abban azonosak, hogy minden esetben a személyes vonások hangsúlyozására/bemutatására törekednek.

Felhasznált irodalom

- Assman, Jan: *A kulturális emlékezet*. Budapest, 1999. Atlantisz.
- Bartlett, Fredric C.: *Az emlékezés. Kísérleti és szociálpszichológiai tanulmány*. Budapest, 1985. Gondolat.
- Chamberlain, Mary – Thompson, Paul (Eds.): *Narrative and Genre*. London–New York, 1998. Routledge.
- Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, 2000. Napvilág.
- Gyáni Gábor: *Miért paradigmátikus az oral history?* Replika 58. 2007. szeptember. 38–39.
- Halbwachs, Maurice: *Az emlékezet társadalmi keretei*. In: Ferge Zsuzsa (szerk.): *Francia szociológia (Válogatás)*. Budapest, 1971. Közgazdasági és Jogi.
- Kisantal Tamás – Szeberényi Gábor: *A történetírás "nyelvi fordulata"*. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. (szerk.) Bódy Zsombor – Ö. Kovács József., Budapest, 2003. Osiris. 413–442.
- Kovács Éva: *Interjú módszerek és technikák*. In: *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Kovács Éva. (szerk.) Budapest, 2007. Néprajzi Múzeum–PTE.
- Lewis, Oscar: *Sánchez gyermekei*. Budapest, 1968. Európa Könyvkiadó.
- Niethammer, Lutz – Plato, Alexander von – Wierling Dorothee: *Die volkseigene Erfahrung. Eine Archeologie des Lebens in der Industrieprovinz der DDR. 30 biografische Eröffnungen*. Berlin, 1991. Rowohlt.
- Schütze, Fritz: *Narrative Repräsentation kollektiver Schicksalsbetroffenheit*. In: Lämmert, E. (Hg.): *Erzählforschung*. Stuttgart, 1982. Metzler. S. 568–590.
- Shaw, Clifford: *The Jack Roller: A Delinquent Boy's Own Story*. Chicago, 1930. University of Chicago Press.
- Shaw, Clifford R. – McKay, Henry D. – McDonald, James F. – Hanson, Harold B. – Burgess, Ernest W.: *Brothers in Crime*. Chicago, 1938. The University of Chicago.
- Starr, Louis: *Oral History*. In Dunaway, David K. – Baum, Willa K. (eds.): *Oral History: An Interdisciplinary Anthology*. Oxford, 1996. Altamira Press. 38–59.
- Terkel, Studs: *Working: people talk about what they do all day and how they feel about what they do*. New York, 1974. Pantheon Books.
- Terkel, Studs: *Hard Times: an oral history of the great depression*. New York, 1970. Pantheon Books,
- Thomas, William Isaac – Znaniiecki, Florian: *A lengyel paraszt Európában és Amerikában*. Budapest, 2004. Új Mandátum – Max Weber Alapítvány
- Thompson, Paul: *The Voice of the Past*. Oral History. Oxford, 2000. Oxford University Press.

- Tóth Eszter Zsófia: *Klió és az oral history*. *Múltunk*, 2000. 3. sz. 165–177.
- Tóth Eszter Zsófia: *Munkásság és oral history*. *Múltunk*, 2005. 4. sz. 78–99.
- Vértesi Lázár: *Oral history. A szemtanúként elbeszélte történelem lehetőségei*. *Aetas*, 2004. 1. sz. 158–172.
- Zorbaugh, Harvey: *Gold Coast and Slum. A Sociological Study of Chicago's Near North Side*. Chicago, 1929. University of Chicago Press.